

Влајко Брајић *

РАД И ЧОВЕК НА ПРАГУ ДВАДЕСЕТ ПРВОГ СТОЛЕЋА

1. Уводне напомене

Свет је на прагу 21. столећа у променама. Промене или правац промена су спорни.¹ По свој прилици, у процесима и кретањима има доста инерције и потреба за редефинисање појмова, процеса и односа.

Једно од важних питања која се тичу човека данас и у будућности јесте питање рада. Прво питање, ма како чудно звучало, јесте: да ли су садашњост и будућност човека одређени радом и на који начин. У овом правцу и смислу се такође поставља питање: да ли су рад и стваралаштво услови очовечења човека и његове будућности. Ако јесу, под којим условима? У вези са овим дефинисање рада, као феномена и праксе, и њихова садржина, морају такође бити преиспитани.

У разним аспектима дефинисања и одређивања садржине рада постоји и правни аспект који у неким димензијама нема детаљнија одређења и образложења у складу са савременим условима и односима.

Код дефинисања рада, и положаја човека у вези са радом, правни аспект је веома значајан, али недовољан. Друге посебне дефиниције, као и општа дефиниција, неопходне су али је питање: да ли су адекватне и довољне у садашњим условима и за будућност. Право одређује права и обавезе на раду и у вези са радом. У правном смислу, рад је она делатност човека која се одвија у организованим облицима рада, добровољно изабраним од стране оног који ради, ради обављања друштвено корисног рада. Друштвено користан, овде значи онај рад

---

*Проф. др Влајко Брајић, члан ЦАНУ

¹ Др Д. Лековић, *Расправе о будућности западне Европе*, Политика, 10,11,12 и 13. нов. 1994. стр. 4; Академик др Драгутин Вуковић, Уводно излагање на Скупштини ЦАНУ, 24. фебруара 1995. г.

који је правно допуштен и организован, ради задовољења потреба датог друштва. Вредност и значај рада у датим условима се оцењују према валоризацији рада на тржишту без обзира на објективни, или вредносни значај таквог рада.

Право се бави, дакле, разграничењем, дозвољеног и недозвољеног рада, у оквиру правних и моралних критерија датог друштва. Поред тога, и у оквиру допуштеног рада право одређује дозвољен и недозвољен начин обављања рада (радни однос на једној, тзв. рад на црно или сива економија на другој страни и сл.). Према правној регулативи, друштвено користан (дозвољен) рад, најопштије речено, јесте рад који прихвата тржиште и који се обавља на правно дозвољен начин. То значи, сваки рад, без обзира на то шта је његов резултат - (средства за разарање или лек за човека). Са становишта права је битно да је рад дозвољен, без обзира на његову објективну корисност или штету коју наноси нпр. животној средини, здрављу и животу људи, све док се то правно другачије не регулише. Тржиште одређује све. Тржиште, нпр. не одређује стваралаштво као најсложенији и суштински израз човековог рада. Не одређују се са правне тачке гледишта а ни у дефиницијама, корисност и потребност рада, људске потребе, нити потребе, живота и будућности на земљи. У складу са таквом концепцијом стваралаштво је креирање и производња роба за тржиште и стваралаштво се оцењује кроз валоризацију на тржишту што је делимично и неадекватно вредновање стваралаштва. Сложен и стваралачки рад тржиште вреднује према потражњи на тржишту, а не према коначној употреби и суштини резултата тог рада. Стваралачки рад је подређен тржишту, тако да се губе сва битна својства стваралачког људског рада, а нарочито етичка. С обзиром на то, постоји потреба за анализом облика реализовања људског рада и његове тржишне верификације, успостављања укупних односа поводом рада, и места рада и човека у тим односима.

2. - Рад у савременим условима

У глобалним, и конкретним савременим друштвима, у начелу, рад је извор егзистенције и у вредносном смислу увек значи исто. Шта је рад у датом друштву и времену - питање је конкретних услова и односа.

Радам и средствима рада, кажу једни, имовином, својинским односима и предузетништвом - додају други - ствара се друштвено богатство и формирају односи у слободном друштву. Као што се види, ради се о више појмова и категорија које се везују за слободно друштво, рад и човека у њему. Сви ови појмови и категорије имају своје дефиниције и различите елаборације као и слободно друштво. Ипак смо далеко од сагласности око комплексних питања везаних за рад и човека. Ако узмемо да је слободно оно друштво у коме је гарантована и остварива слобода човека, слобода образовања, слобода рада, слобода предузетништва, онда нам за свако конкретно друштво остаје да утврдимо колико се остварују поменуте слободе и шта оне за човека и његов рад значе.

Слободе и права човека су иначе и посебно формулисани нарочито у актима ОУН, али се не поштују. Највећи проблем је у ствари у томе што се људска права "тржишно" тумаче, тј. стављена су у многим случајевима у функцију тржишта, пропаганде и политике. Део тих права се остварује за човека, а део се остварује у интересу економске и политичке моћи и нема значаја за човека. Ако се узме шематски и формално, за неко конкретно друштво (државу) се може рећи да се остварују или не остварују људска права, а да то стварно није тачно. Још горе од тога: у неким случајевима, када се утврди да се поштују прокламована права и слободе, може се видети да то има мало значаја за стварни положај и слободе човека, јер сва та права (решења) не дају одговоре на најбитнија животна питања у датим условима.

Дата решења просто не кореспондирају с реалним и суштинским људским потребама и слободама. Према томе, одговори на питање да ли се остварују прокламоване слободе и права према успостављеној шеми не значи да се прокламовано остварује у релевантним односима. То важи и за све односе који се тичу рада.

Неопходно је, према томе, утврдити у којој мери стандарди и циљеви људских права, датих у прокламованим шемама, представљају адекватан одговор на актуелне и будуће, стварне човекове потребе и проблеме. Адекватни одговори су нарочито потребни у области рада, и у вези са радом. Није само у питању човек на тржишту рада, већ рад човека уопште, људска заједница и животна средина, с обзиром на рад.

Наиме, индустријско и постиндустријско друштво имају успостављене структуре и односе у области рада, и у вези са радом и производњом, који су установљени у складу са ранијим потребама и могућностима. У неким сегментима и односима су временом настале велике промене, али у другима нису. Промене су некада вршене у небитном, а у битним односима промене нису извршене, или су недовољне. И пракса и теорија оперишу са великим и епохалним променама у савременим условима, и ако нема правих доказа да оне то јесу.

Није, дакле, извршена адекватна процена, односно оцена стварне величине и значаја промена, од којих су неке добиле ореол веома значајних, па и више од тога - епохалних промена.

Говори се о епохалним променама, а емпиријски је видљиво да постоје масовна беда, неправде, ратови, разарања. Да ли је напредак у томе што је беда нешто мања и што су разарања мања - и да ли су мања? Где је, у ствари, у свему човек. Не као делимично биће: као радник, као политичко биће, као економско биће и сл. Да ли, уосталом, испољавање човека, у било ком од тих својстава, данас представља остваривање човека као стваралачког и друштвеног бића, или су то само употребе човека? Шта је ту ново донело данашње, а шта носи будуће друштво.

3. - Човек као биће рада

Концепције о човеку као отуђеном или разотуђеном бићу, односно отуђеном и разотуђеном раду, дају одговоре на нека питања која се тичу преиндустријског и индустријског друштва.² У савременим условима и блиској будућности се постављају и друга питања и проблеми, или иста питања и исти проблеми али на други начин.

Пре свега, ако се узме да немогућност располагања резултатима свог рада (у најширем значењу) за човека представљају отуђење (односно да се ради о отуђењу рада), то још не говори довољно о узроцима, а посебно не свим последицама за положај човека, у вези са радом и у друштву.

Шта је нпр. са радом који је добровољно прихваћен, радом који ангажује људске стваралачке могућности и који омогућава човеку адекватну зараду, али даје резултат који је у суштини друштвено негативан, односно опасан по друштво и човека. Тако је напр. са радним ангажовањем које од човека тражи креирање производа, односно резултате, који су усмерени на ратне потребе и деструкцију уопште.

Овде је реч о оном раду који је правно регулисан, и у друштву реализован, као друштвено користан. Такав је сваки рад на планирању, истаживању, креирању, иновацијама (али и обичан извршан рад) на средствима за ратне потребе. Такав рад се обично декларише као производња за самоодбрану, али је то по правилу и производња за тржиште, а то значи и за оне који освајају територије и одузимају слободу људима.

Производња средстава за војне потребе у смислу одбране и за тржиште даје производе који траже потрошњу. То значи, ова производња на разне начине може утицати, и утиче, и на “производњу” сукоба и деструкција.

Правно и морално, учешће у раду производње за војне потребе значи учешће у правно допуштеном раду за одбрамбене потребе. Овакав рад производи, међутим, нове “потребе” и нову “производњу”, па и “културу”, као што се може видети кроз разне манифестације сукоба и “сарадње” у свету, и употребе средстава за деструкцију.

4. - Индустријско и постиндустријско друштво

1. - Индустријско друштво је створило услове за масовно запошљавање, али и незапосленост. Понуда и потражња роба и услуга условљавале су понуду и потражњу радне снаге. За разлику од преовлађујућих схватања о јасним концепцијама развоја и запошљавања, може се говорити о стварним лутањима у развоју индустријског, па и постиндустријског друштва.

² Др Д. Лекковић, *Марксистичка теорија отуђења*, Београд, 1968; Маркс-Енгелс, *Рани радови*, Зг.-Београд, 1973. стр. 244.

Лутање у производњи, погрешно конципирана производња, стварање вештачких потреба - све је то утицало, и до дана данашњег утиче, на понуду и потражњу радне снаге.

Без обзира на промене које доноси постиндустријско друштво, мало су у битном промењени услови који утичу на потражњу и понуду радне снаге. У односу на раније услове рада, положај човека на раду и у вези са радом је нешто промењен. Кључно је питање, међутим, да ли је та промена у битном значајна. Не мора се узети у разматрање класни положај радника.

Без обзира на то да ли се полази од класне или неке друге концепције у погледу основних односа у друштву, може се констатовати да је положај човека - радника, у погледу запослења одређен тржишним односима.

Јасно је да човек мора да прихвати посао који постоји на тржишту. То значи да мора да ради и у индустрији за војне (ратне потребе).

Уместо да људске стваралачке способности буду употребљене за рад и производњу у интересу човека, оне се употребљавају за "стваралаштво" против човека. То је сигурно тачно ван случајева производње за одбрамбене потребе, мада је и производња за одбрамбене потребе условљена околностима које би морале бити елиминисане из људског друштва, а које се чак вештачки подређују и одржавају.

И ако није видљиво на прави поглед знатан део индустријске производње, и производње и рада у постиндустријском друштву је оријентисан на војне потребе. Та активност се, на жалост, изгледа незнатно смањује само када нема ратова, и обрнуто. Ратови се подстичу да би се производња повећала, или бар задржала на истом нивоу. При томе нарочито производња средстава за разарање.

У Међународној организацији рада нпр. у дискусији о политици запошљавања (ради доношења Конвенције и препоруке о политици запошљавања - 1983/84)³ пословодачка група се отворено супротставила захтеву за смањење војне индустрије и њене преоријентације у производњу за људске потребе.

Пословодачка група се није формално противила предлозима о преоријентацији војне индустрије у производњу за људске потребе, али се супротставила формулацијама, смањењу војне индустрије, упркос чињеници да су оне биле везане за формулацију о преоријентацији војне индустрије у производњу за људске потребе.

Поменуто супротстављање је пратило образложење да би смањење индустрије за војне потребе смањило запосленост и повећало незапосленост. То је тачно, али је главно питање: зашто се не напушта производња за ратне потребе у корист производње за потребе човека.

³ Employment policy, (1)(2) Geneva 1983; Employment policy, (1)(2) Geneva 1984.

Тако би се одржао одређени ниво запослености и незапослености. Отпори ове врсте и тврдње о незамењивости индустрије за војне потребе познате су још од раније. Доказивано је чак да је војна индустрија извор и мотор прогреса”⁴.

То је условно тачно, јер су многи проналасци за људске потребе имали изворе у истраживањима и проналасцима за војне потребе. Слично је и са истраживањима за васионске програме, који су уосталом, великим делом мотивисани војним потребама.

Чињеница је, међутим, да су та неспорно корисна достигнућа дошла кроз програме за војне потребе, као нуспроизводи истраживања за војне потребе.⁵ Другим речима, да су та средства, знање и организација, ангажовани за истраживање правих људских потреба, имали би не само тај резултат (који смо добили као нуспроизвод истраживања за војне потребе), него и много више од тога. Рад би се одвијао у корист човека.

2. - Истраживања за коришћење атомске енергије у условима II светског рата била су највећим делом условљена ратним потребама. Тако смо добили истраживања за употребу енергије атома у ратне сврхе. Релативно рано се почело говорити о употреби атомске енергије у мирнодопске сврхе. Једна врста реализације такве оријентације су и атомске централе. Иако су оне обезбјеђивале електричну енергију, њихова функција је великим делом, изгледа, била везана за производњу и усавшавање оружја. Познати проблеми (а тек непознати?!) са хаваријама и катастрофама, као што је Чернобиљска у бившем СССР-у, показују да је употреба ове енергије за људске потребе споредна. И поред великих опасности које употреба атомских централа (нарочито старијих технологија) носи са собом са њиховом експлоатацијом се наставља (а и њихова изградња). То је због тога што су потребне војним програмима, зато што потичу из војних програма, и зато што хоће да продају дату (застарелу) технологију.

Полази се од постојећих и планираних потреба за енергијом за људске и производне потребе, а део тих потреба је вештачки створен, односно те потребе би, могле или морале, бити елиминисане. Тако уместо да се појачају истраживања и изврши реструктурирање у производњи потрошача енергије и тиме уштеди енергија, избегавају се издаци за такве промене и чува тржиште за несавршену погрешну технологију атомских централа (технологију за војне потребе).

Чему овде служи рад, техника и технологија? Формално човеку, а у ствари против њега.

3. - Велики потрошачи енергије, преко војно индустријског комплекса држава и политичара, запоседају нафтоносна поља. Сав рад

⁴ Штернбергер, *Војна и индустријска револуција*, Београд 1965.

⁵ Др В. Брајић, *Проблеми запошљавања у условима технолошког прогреса*, Београд 1972, стр. 114-115.

и делатност су усмерени да добију јефтину нафту, односно да што мање улажу. Људски рад се овде ангажује само на нивоу најпогодније експлоатације за монополе. Отуда, као и код употребе атомске енергије, је битно да нафта буде што јефтинија, колико год да је то опасно по људе и живот на земљи. Спремни су чак да прикрију или униште нова налазишта (иако говоре о страху од исцрпљивања извора), ако би она могла угрозити монополе и неке друге интересе.

Чему овде служе рад и технологија - да ли човеку? Јасно је да служе неким људима, али не човеку.

4. - Нове информационе технологије су праћене суперлативима све до тврдњи о стварању машина које мисле. Не поричући значај напретка у овој области, мора се указати на мали, или никакав значај овог напретка за оне који гледају и живе у сваковрсној беди. То не значи никако да кретање у тој области треба зауставити. Треба, међутим, погледати шта су донеле нове информационе технологије. Исто-времено се мора констатовати да је њихова употреба значајна у ратне сврхе.

Познато је, поред осталог, да је у новије време учестало емитовање неистинитих и намерно искривљених извештаја, преко масмедија и то за ратне сврхе. Носиоци таквих операција и представници неких телевизијских станица признају да они само продају "робу". Њих не интересује ништа друго, ни рат, ни погибије, ни неправде. То су, поред осталог, неки резултати нових информационих технологија, односно њихове употребе. Ту је и прича о људским правима, у пропагандне сврхе, пре и више него за стварну заштиту људских права.

Ако би се по овом искуству и тенденцији судило, испада да и нове информационе технологије служе за куповину и продају, без обзира на све остало. За купце и продавце апстрактно узето би се могло и прихватити да је тако. Ко може да прода, продаје. Ко може да купи, купује.

Опасност по човека нису битне. Зато се за информационе технологије улажу стваралаштво и рад, ако су, пре свега, оне за тржиште, а против човека и живота?

5. - Као што се види, васионска истраживања, истраживања у области атомске енергије и друга истраживања за војне потребе, донела су као нуспроизводе и не проналаске од значаја за здравље и живот људи. Но, то је далеко од ургентних потреба човека.

Механички узето, да су сва средства (или део њих) уложена за војне потребе и у вези са њима, уложена у истраживања усмерена на здравље и живот човека, и живог света, па и заштиту земље, многи озбиљни људски проблеми би били већ решени. То важи како за живот тако и за здравље човека и за рад.

Према томе, великим делом људско стваралаштво и рад се случајно, а намерно врло недовољно, ангажују за решавање проблема везаних за живот човека.

6. - Производња и рад по старим решењима и технологијама наносе велике штете животној средини, а уз експериментисање и производњу за ратне сврхе, могу довести до великих, чак и до тоталне катастрофе.

Људи ангажовани у свим овим фазама и процесима истраживања (производње у ратне и превазиђене потребе) су, независно од своје воље укључени у деструкције, чак и у деструкцију планете Земље.

5. - Промене у дефиницији рада

Из свега изложеног, и иначе, јасно је да тржиште верификује рад. Ако производ има употребну вредност и ако га тржиште прихвата, онда је све исто да ли је рад уложен у производ који је намењен спасавању људског живота, или за уништење људског живота, односно за заштиту животне средине, или за њено разарање. У новије време има неких ограничења, звоњења на узбуну, али чак се ни ургентне потребе не решавају.

Према томе, тражња на тржишту одређује вредност и значај уложеног рада без обзира на објективну, односно општу, вредност и корисност, етичке аспекте, и без обзира шта значе за опстанак живота на земљи. Ако се ради о производима у које је уложен рад највише сложености, односно ако су производи резултат стваралачког и инветивног, изједначава се стваралаштво и иновативност за људске потребе и за заштиту живота, на једној страни, и исти такав рад уграђен у производе за разарање и против човека, на другој страни. Према томе, тржиште сваки иљудски рад, и сваки резултат људског рада, етички изједначава кроз понуду и потражњу. Сва друга својства, а нарочито она која се односе на етичку страну ствари и човека, губе се потпуно.

Тржиште, уосталом, није само оно легално, већ постоји и ("црно тржиште") као нелегално, али и најгори облици илегалног. Правно, дакле, таква тржишта нису дозвољена, али и тамо опредмећени људски рад добија валоризацију, супротно етици и стварним људским потребама.

Све ово показује да дефиниције рада са економског и правног становишта нису сасвим адекватне. Међутим, ни општа дефиниција рада као људске сврсисходне делатности није потпуна, јер је сврсисходна делатност у питању и када се производи (ради) за стварне људске потребе и када се производи (ради) за деструкцију и против човека.

Стваралаштво је укључено у обе поменуте врсте производа. С обзиром на изложено, стваралаштво и рад се не могу оцењивати без обзира на врсту и сврху производа. Исто тако, ако је неки рад у складу са законом, то не значи да су сврха рада и његов резултат у складу са правим потребама човека.

Из ових разлога постоји потреба за новим дефинисањем људског рада, односно његових битних обележја и друштвене суштине⁶. Људски рад је, може се рећи, сврсисходна делатност усмерена на стварање добара и услуга за стварне потребе човека и живи свет, без опасности по природу односно животну средину.

б. - Закључне напомене

Када је реч не само о производном раду већ и уметности, рад и стваралаштво су великим делом под контролом тржишта - ако нису потпуно. Велики део рада и производње нпр. у области филма и телевизије се оријентише према вредностима које истиче тржиште. Вредност је пре свега оно што тражи тржиште и што помаже тржишту. Чак се иде и на стварање лажних или вештачких потреба. Пошто су производи за деструкцију употребљавају тек на основу политичких одлука, и врло далеко од произвођача и креатора, то се деструкција везује за политичке одлуке и девијације.

Формално правно, легално и црно тржиште се не изједначавају, мада "верификују" рад на исти начин, кроз истоврсно вредновање производа, независно од њихове сврхе. Медино, нелегално тржиште отворено вреднује боље и више производе за деструктивну употребу. Испада тако да формално прављење разлике између легалног и нелегалног тржишта (и неправљење разлике између етички допуштеног и недопуштеног рада) служи за прикривање природе одређених односа и формално одбацивање оног што је формално правно, означено као недозвољено. Оно што је формално дозвољено, и ако је против човека, дозвољено је, јер није забрањено. Став савремених држава се буквално и често своди на нелогично и неприхватљиво поједностављивање односа. Капитал и државе имају моћ и на основу те моћи извесне злоупотребе се третирају као допуштене. Другим речима, државе правно нису означиле да је оно што је у области рада, у суштини и у крајњој линији, против човека - самим тим незаконито.

Таква филозофија долази до изражаја кроз продају средстава за деструкцију и њихову употребу на удаљеним ратиштима. Веза чисто није јасна и директна. Све се то покрива економском и политичком моћи, а ако је неопходно, образлаже разним пропагандним захватима. Моћ је у савременим условима мера вредности чак и када у моћи нема никакве вредности изузев тржишне, односно користи за купца и продавца. Колико је то штетно по човека, људе, живи свет - то је безначајно. Скоро је безначајно и када је опасно за опстанак човека на планети. На филму и на телевизији моћ и насиље директно долазе до изражаја. Мање се прикривају, јер одсликавају прикривену стварност,

---

⁶ V. Brajić, *Nowdays Concept and Future of Work, Clovek a praca na prahu tretieho tisirocia*, Bratislava 1990. p. 54-60.

а истовремено подлежу филозофији да су човек, рад и живот у целини на таласу моћи и деструкције. Људи су изгубљени у моћи, деструкцији и насиљу. Побеђује моћ, деструкција и насиље, често у форми легалног.

Рад и човек као посебне вредности једва да имају неки значај. Једноставно, од човека и рада и у позитивном смислу, у таквим интерпретацијама, мало шта зависи. Све зависи у савременим условима од моћи монопола, а моћ се претвара у деструкцију када год то изгледа корисно за поседника моћи. Све се, међутим, прикрива економском моћи.

Човек служи тржишту, као и рад. Ако се безусловно и тотално потчине тржишту, тада имају смисла. Постављати питање њихове дефиниције ван тржишта има политички, државни и неки други смисао, а не суштински у савременим условима. Суштински смисао је тржишни. Човек и његова права ван тих односа углавном не постоје, изузев у шемама које опет служе продаји и куповини, а често се и употребљавају, пре свега, у ту сврху. Према томе, суштина човека је у савременим друштвима изгубљена. Она је чак и негирана кроз шематизацију људских права која служе - освајању тржишта. Насиље доминира у разним сегментима друштва и живота. Чак и у уметности. Уосталом, и глобално друштво се у својим значајним сегментима креће у том правцу.

У датој концепцији тржишних односа, у којима се као услови производње и рада не признају стваралаштво и људски рад, већ се све своди на средства која је допуштено употребљавати и против човека и живота на земљи, то је апсолутна моћ. То је у ствари концепција и пракса чија је једна од доминантних компонената насиље. Уместо да је данашња цивилизација заиста цивилизација рада, она је великим делом цивилизација деструкције.

Vlajko Brajić

WORK AND THE MAN ON THE THRESHOLD OF THE 21ST CENTURY

S u m m a r y

The author draws attention to certain contradictions in the modern societies and in science with regard to work and the man. For this reason one must take into account the inadequate definition - in legal or any other terms - of and man in the present time, as well as for the future. That is why new definitions and the re-defining of the basic concepts are necessary. Man's work, with its abuses and the destruction of its essence, are largely determined by market forces. The gravest abuses of work are those which, in the form of legal work and work by correspondence, misuse the work for destructive purposes. This destruction, which seems something of a civilizational necessity and is, in fact, the destruction of civilization, affects the arts, communications, social relations. Instead of a civilization of work, we have a civilization of destruction.